

ΣΟΦΙΑ ΑΔΡΑΚΤΑ

ΤΟ ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ ΣΕ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Κατά το 2000 π.Χ. ή κατά άλλους το 2300 στο νεκροταφείο των Βουνών της Κύπρου παρασχέθηκαν ως κτερίσματα αγγεία που κοσμούνταν με περιστέρια¹ -εκτός των άλλων πτηνών και ζώων- και περιείχαν υπολείμματα τροφής και κόκαλα. Κατά τον Πορφ. Δίκαιο γίνονταν θυσία ζώου και σπονδές² σε τελετές της θεάς της γονιμότητας, όπως ήταν γνωστό από την Πρωτοχαλκή εποχή³. Ίσως έχουμε να κάνουμε με επίδραση της Ανατολής (Συροπαλαιστίνη).

Την ίδια εποχή στην Κρήτη (δηλ. τη ΜΜ) το πτηνό εμφανίζεται σαν αφιέρωμα σε ιερά κορυφής και οικιακά ιερά,⁴ δεν γνωρίζουμε όμως την ακριβή σημασία του.

Ανάμεσα στα καινούρια στοιχεία που προέκυψαν από τις πινακίδες της Γραμμικής Β' γραφής που βρέθηκαν στη Θήβα το 1994, είναι κάτι που αφορά τη «Θεά των περιστεριών», την Pere* 82 της ΡΥ 172=ΚπΟ2 πινακίδας της Πύλου και μίας άλλης (Un 1189) με προσφορές αγελάδων, προβάτων και γουρουνιών. Συγκεκριμένα σε πινακίδα του αρχείου του ανακτόρου του Κάδμου βρέθηκε η λέξη *pe-re-wi-jo* που υποδηλώνει την ύπαρξη υπηρέτη του ιερού της Θεάς των περιστεριών.⁵

Το γεγονός αυτό μας ωθεί να επανεξετάσουμε τη σημασία που έχει το περιστέρι στις παραστάσεις και να γίνει ανάλογος συσχετισμός. Φοβούμαι όμως προκαταβολικά ότι θα προσκρούσουμε στη συνήθη δυσκολία της διάκρισης μεταξύ Μινωϊκού και Μυκηναϊκού. Στη Μινωϊκή Κρήτη το περιστέρι δεν εμφανίζεται συχνά, παρά στο ομοίωμα ιερού της Κνωσσού⁶ και σε δύο σκεύη για σπονδές από το Παλαιάαστρο και τη Φαιστό αντίστοιχα (ΜΜ Ι και ΙΙ εποχής), τα οποία όμως δεν υπονοούν απαραίτητα και την ύπαρξη θεάς σχετιζόμενης με το περιστέρι αλλά επίδραση από την Ανατολή. Θα τολμούσα μάλιστα να πω ότι απουσιάζουν στοιχεία που να αποδεικνύουν απερίφραστα την ύπαρξη οργανωμένης «θρησκείας» και «θεοτήτων» τουλάχιστον έως το τέλος της ΥΜ Ι εποχής και αυτό, διότι απουσιάζουν οι γραπτές πηγές. Ίσως να γίνονταν κάποιες τελετές σε χώρους υπαίθριους ή στο εσωτερικό οικημάτων, των οποίων τελετών τη σημασία αγνοούμε, αλλά πιθανόν να είχαν αποτροπαϊκή ή άλλου είδους μαγική σημασία. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι μόνο από τις πινακίδες της Γραμμικής Β' γραφής και από στοιχεία που έχουμε μετά την ΥΜ ΙΙ ή ΥΕ ΙΙ εποχή προκύπτει ότι υπήρχε εκείνη την εποχή θρησκεία και θεοί. Βάσει αυτών θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η εισαγωγή της έγινε από τους Μυκηναίους οι οποίοι συστηματοποίησαν το εμπόριο και την οικονομία.

1. D. Morris, *The art of Ancient Cyprus*, London 1985, σελ. 222 «θα μπορούσαν να είναι περιστέρια»; V. Karageorghis, *The coroplastic art of ancient Cyprus I*, Nicosia 1991, σελ. 158, 162 τα συνδέει με τη μετέπειτα Αφροδίτη.
2. P. Dikaios, *The excavations at Vounous - Bellapais in Cyprus 1931-2*, Oxford 1940, σελ. 95 κ.ε.
3. P. Dikaios, *Les cultes prehistoriques dans l'île de Chypre*, Syria XIII 1932, σελ. 345-354; του ίδιου *Cyprus Museum (Guide)*, Nicosia 1947, σελ. 15 κ.ε.; βλ. επίσης, Α. Πιερίδου, *Κυπριακά τελετουργικά αγγεία*, RDAC 1971, σελ. 21 κ.ε. για κέρνους.
4. Τα ιερά κορυφής επεξεργάστηκε ο B. Rutkowski στο *The cult places of the Aegean*, 1986 και το Petsotas, 1991. Τα οικιακά ιερά η G.C. Gesell στο *Town, Palace and Housecult in Minoan Crete*, 1985.
5. V. Aravantinos-L. Godart-A. Sacconi : *Sui nuovi testi...*, *Atti della Accademia Naz. dei Lincei*, Roma 1995, σελ. 28-29.
6. PM I, 222-3; Irit Ziffer, *The dove allegory in Antiquity*, Eretz Museum, Tel Aviv 1998, σελ. 37 κ.ε.; Bosanquet - Dawkins, *Palaikastro, Excav. 1902-6, 1923 Part I*, 12 Πιν. VI D ; L. Pernier, *Il Palazzo*, 235, εικ. 113, S. Hood, *The arts...* 1978, 141; G.C. Gesell 1985, Cat 69, Πιν. 144.

Από την ΥΜ ή ΥΕ εποχή προέρχονται κάποιες παραστάσεις που δείχνουν ότι το περιστέρι είχε κάποια θρησκευτική σημασία. Αυτές είναι: 1. Τα χρυσά ελάσματα από τους τάφους ΙΙΙ και ΙV των Μυκηνών (τέλος ΜΕ εποχής) που παριστάνουν α) μία γυμνή θεά με ένα ή τρία ιπτάμενα περιστέρια και β) τριμερές ιερό με δύο περιστέρια, 2. Οι σφραγιστικοί δακτύλιοι Φαιστού και Σελλόπουλου με σκηνές Βαιτυλολατρίας και Δενδρολατρίας όπου εμφανίζεται και ιπτάμενο περιστέρι (μόνο στην περίπτωση του δακτυλίου Φαιστού είναι σίγουρα περιστέρι), 3. Ο σφραγιστικός δακτύλιος από τα Δενδρά με παράσταση ιερού εντός του οποίου ίπτανται δύο περιστέρια, 4. Η σφραγίδα από την Κνωσσό με ιερέα που κρατά ως αφιέρωμα/προσφορά ένα περιστέρι και δείχνει κάποια άγνωστη τελετή, 5. Η χάλκινη πλάκα από το σπήλαιο Ψυχρού (ΥΜ Ι-ΙΙΙ), με παράσταση, ανάμεσα σε άλλα αντικείμενα λατρίας, ενός περιστεριού σε κλαδί προσαρμοσμένο σε διπλό κέρατο. Το περιστέρι αντιπροσωπεύει τα ουράνια στοιχεία της φύσης και 6. Το πτηνό, ίσως περιστέρι, στην «Τοιχογραφία του Αοιδού» του ανακτόρου της Πύλου, χωρίς άμεση θρησκευτική σημασία.⁷

Τέλος -και το σπουδαιότερο- έχουμε κατά την ΥΜ ΙΙΙβ-γ κυρίως, τα γνωστά ειδώλια θεοτήτων με υψωμένα χέρια που βρέθηκαν σε οικιακά ιερά της μινωϊκής Κρήτης και φέρουν στην κεφαλή περιστέρια και είναι : α) Από το ιερό των διπλών πελέκων της Κνωσσού (ΥΜ ΙΙΙ β) το κωδωνόσχημο ειδώλιο θεάς με περιστέρι στην κεφαλή και το ειδώλιο ανδρός που προσφέρει περιστέρι, β) Από το ιερό στα Καννιά δύο παρόμοια ειδώλια και ένα που συνδυάζει όφι και πτηνό (στο λαϊμό), καθώς και τμήματα άλλων.⁸

Η C. Gesell στην εισαγωγή του βιβλίου της για τα οικιακά ιερά⁹, ισχυρίζεται ότι «συχνά εμφανίζονται πτηνά ως σύμβολα σχετιζόμενα με θεές ή ως εξαρτήματα». Σε αυτές τις περιπτώσεις, δηλ. στα ΥΜ ΙΙΙγ ειδώλια θεοτήτων, το πτηνό είναι μάλλον σύμβολο ουράνιας θεότητας σε αντίθεση με τον όφι στα λοιπά ειδώλια -βλ. στην ίδια εργασία του Αλεξίου που προαναφέρθηκε-, ο οποίος δηλώνει χθόνια θεότητα. Και κατά τον Αλεξίου έχουμε εδώ μία τάση μετάβασης από τη Μινωϊκή «θεά της φύσης με πολλά πρόσωπα» σε μία διάσπασή της, που οφείλεται σε επιδράσεις της Μ. Ασίας.¹⁰ Χρονικά την τοποθετεί μετά την έλευση των Μυκηναίων.¹¹ Τα χρυσά ελάσματα των Μυκηνών πράγματι αποδεικνύουν αυτή την επίδραση. Η θεότητα είναι εισηγμένη.

Η περίπτωση των ΥΜ ΙΙΙ κωδωνόσχημων ειδωλίων με περιστέρια είναι λίγο πολύπλοκη. Ίσως θα πρέπει να εξηγηθεί στα πλαίσια του «ανοίγματος» των εμπορικών σχέσεων των Μυκηναίων προς την Ανατολή και την Κύπρο. Συγκεκριμένα κατά την ΥΜ εποχή -δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς- και ίσως κατά το τέλος της, υπήρξε στην Πάφο της Κύπρου ναός αφιερωμένος στην Αφροδίτη-Αστάρτη, σύμφωνα και με την ΥΚ ΙΙΙ επιγραφή από τους Χύτρους «A-ro-to-di-ta». Δεν θα αναφερθώ στα γνωστά περί αυτού του ναού από επιστήμονες, αλλά θα προσπαθήσω να συσχετίσω τα μινωϊκά (ΥΜ ΙΙΙ) ειδώλια με τη λατρεία της Αφροδίτης της Πάφου, η οποία χρονολογικά συμπίπτει. Ο Αλεξίου έφθασε πολύ κοντά στην αλήθεια, με τη διαφορά ότι αποφεύγει αυτόν τον συσχετισμό, παρόλο που παραδέχεται την επίδραση εξ Ανατολής. Και όμως δεν απουσιάζουν οι αποδείξεις.

7. Κατά σειράν βλ. G. Karo, Die Schachtgräber v. Mykene, 1930, 48, a.O. 332; CMS II, 3 αρ. 114, BSA 1974, 218 εικ. 149; CMS I αρ. 191; VEG Kenna, Cretan Seals 1960, Πιν. 11, 293; B. Rutkowski, Cult Places, εικ. σελ. 59; M.L. Lang, Palace of Nestor, Vol. II, 50 Kat. 43 H 6, Πιν. 27 και 125.

8. Στ. Αλεξίου, Η μινωϊκή θεά μεθ' υψωμένων χειρών, Κρ. Χρον. 1958, 267 κ.ε.

9. C.G. Gesell, Town, Palace and Housecult in Minoan Crete, SMA Vol. LXVIII, 1985, σελ.3.

10. Σ. Αλεξίου ό.π. σελ 264 κ.ε.

11. ό.π. σελ. 267 κ.ε.

Ο ναός της Πάφου παρουσιάζεται στις εξής παραστάσεις: Σε ρωμαϊκά νομίσματα (Πιν. Va). Από τον Schliemann ταυτίστηκε, ως γνωστόν, με τα ελάσματα των Μυκηνών που παριστάνουν τριμερές ιερό.¹² Πράγματι, οι ανασκαφές του F.G. Maier¹³ αποκάλυψαν στοιχεία ότι κάποιο υπαίθριο ιερό-ναός είχε προϋπάρξει εκεί. Πριν από αυτόν όμως υπήρχε, σύμφωνα με τα ευρήματα, αρχαιότερη λατρεία της θεάς μεθ' υψωμένων χειρών, την οποία ανασυγκρότησαν Κρήτες άποικοι.

Εκτός από αυτά, όμως, έχουμε να προσθέσουμε και κάποια άλλα αποδεικτικά στοιχεία. Σε μινωϊκή σφραγίδα της ΥΜ III εποχής από ιδιωτική συλλογή του εξωτερικού¹⁴ (Πιν. Vβ) παριστάνεται ναός τριμερής με πτηνά επάνω σε κίονες, ο οποίος θα πρέπει να είναι αυτός της Πάφου. Εκτός της ομοιότητάς της με τον ναό των ρωμαϊκών νομισμάτων, στη θύρα προβάλλει θεά με υψωμένα χέρια εκεί που στα νομίσματα έχουμε τον βαίτυλο, απόδειξη επομένως της σχέσης της θεάς αυτού του είδους με την Αφροδίτη. Με αυτό δεν θέλω να σχετίσω και τα άλλα ειδώλια φυσιοκρατικού χαρακτήρα που εμφανίζονται στην Ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη, τα οποία πιθανόν να παρίσταναν άλλες θεότητες και όχι την «Πέλεια». Ότι πρόκειται περί του ίδιου ναού και στις δύο περιπτώσεις, μας το αποδεικνύουν τα πήλινα σφραγίσματα που βρέθηκαν το έτος 1970 σε ρωμαϊκή έπαυλη της Πάφου¹⁵. Τα σφραγίσματα Γ α-ε του Πίν. 62 (Πιν. Vγ) χρονολογήθηκαν μεταξύ του 2ου και 1ου αι. π.Χ. και παρουσιάζουν την εικόνα του ναού πριν την ανακατασκευή του που, σύμφωνα με τις πηγές, έγινε περί το 15 π.Χ. και εμφανίζουν ναό με εκπληκτική ομοιότητα προς αυτόν της μινωϊκής σφραγίδας C.M.S X, 270 -βλ. τις κεραιές στη στέγη-. Σε αυτά τα σφραγίσματα, σύμφωνα με τη συγγραφέα, οι λυχνοστάτες που πλαισιώνουν δεξιά και αριστερά τον ναό, είναι αρχαϊκού τύπου. Ο ναός, που ήταν μάλλον ξύλινος, ανακατασκευάστηκε πολλές φορές ή αλλιώς δέχτηκε σειρά μετατροπών. Όπως και να έχουν τα πράγματα, νομίζω ότι αποδείχτηκε η ύπαρξη ναού ήδη από την ΥΜ III τουλάχιστον εποχή, που κατασκευάστηκε μάλλον από Κρήτες άποικους σύμφωνα με τα συμπεράσματα των ανασκαφών του F.G. Maier. Παρόμοιος ναός δεν έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα σε κρητικό έδαφος.

Ακολούθως θα γίνουν κάποιοι χρονολογικοί συσχετισμοί. Το όνομα Pe-re, που ίσως είναι «Πέλεια» και βρέθηκε σε πινακίδα της Πύλου, και το re-re-vi-jo σε πινακίδα της Θήβας είναι της ΥΕ IIIβ εποχής (1300-1230 π.Χ.).

Το ειδώλιο από το ιερό των διπλών πελέκων της Κνωσού χρονολογήθηκε στην ίδια εποχή, άρα θα πρέπει να παριστάνει την ίδια θεότητα. Η επιγραφή A-ro-ro-di-ta από την Κύπρο χρονολογήθηκε στην ΥΚ III (1230-1050) εποχή που συμπίπτει -σχεδόν- με την ΥΕ IIIβ εποχή. Τα υπόλοιπα ειδώλια με υψωμένα χέρια και πτηνά στην κεφαλή που βρέθηκαν σε οικιακά ιερά της Κρήτης (χαρακτηριστικό είναι ένα από το Γάζι, το υπ' αρ. 9306 στο Μουσείο Ηρακλείου (Πιν. Vδ), το οποίο φέρει στην κεφαλή στέφανο αποτελούμενο από διπλό κέρατο που πλαισιώνεται δεξιά και αριστερά από περιστέρι, στο δε μέσο της κεφαλής προβάλλει κώνος που ίσως υποδηλώνει τον βαίτυλο του ναού της Πάφου, καθότι στο χώρο του βρέθηκε και μνημειώδες διπλό κέρατο) της ΥΕ IIIβ επίσης συμπίπτουν. Επομένως από την Κνωσό ξεκίνησε η όλη διαδικασία και διαδόθηκε στην Κύπρο με προσθήκη άλλου ονόματος, για να δηλώσει την εντοπιότητα. Πάντως θα πρέπει να θεωρηθεί η θεότητα ως ουράνια και στις δύο περιπτώσεις και μέχρι τώρα δεν έχει εντοπιστεί στο ηπειρωτικό έδαφος παρά μόνο στις πινακίδες.

12. H. Schliemann, Mykene 1878, σελ. 180,267,308.

13. F.G. Maier, The Paphian Shrine, Acts of Int.Symp. «The relations...», Nicosia 1979, 230 κ.ε.

14. C.M.S X, 270.

15. I. Μιχαηλίδου- Νικολάου, Ο ναός της Αφροδίτης στα σφραγίσματα της Πάφου, Φίλια Έφη εις Γ. Μυλωνάν Γ' 1989, σελ. 245-249, και στον Πίν. 62 τα σφραγίσματα Γ α-ε.

Ο Π. Φλουρέντζος σε άρθρο του που παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον¹⁶, γράφει: «Παράλληλα με τον παραδοσιακό τύπο της θεάς με υψωμένα χέρια που κληρονόμησαν οι Κύπριοι από την Κρήτη, αρχίζει να αναπτύσσεται στο νησί και δεύτερος τύπος που θέλει τη θεά γυμνή ή ημίγυμνη με τονισμένα τα γυναικεία χαρακτηριστικά. Η εξέλιξη αυτή προδίδει κάποια ανάμειξη του τύπου της εισηγμένης αυτής θεάς με την εγχώρια κυπριακή θεότητα Ασάρτη - Αφροδίτη». Απόδειξη αυτού του γεγονότος είναι και μία τετράγωνη σφραγίδα από μάρμαρο του Κυπριακού Μουσείου Λευκωσίας που φέρει παράσταση καθημένης θεάς, η οποία έχει κεφαλή του τύπου της Ασάρτης, κρατά σκήπτρο με πτηνό και φορά μινωϊκή φούστα¹⁷ (Πιν. Vε). Αυτό συμφωνεί και με την ευρεία διάδοση κατά την ύστερη χαλκοκρατία ειδωλίων της γυμνής Ασάρτης και οφείλεται στη Συρία και την επιρροή της στην Κύπρο. Το περιστέρι πάντως στις μεταγενέστερες εποχές καθιερώθηκε ως σύμβολο της θεάς Αφροδίτης.

Η περίπτωση των χρυσών ελασμάτων από τον λακκοειδή τάφο III των Μυκηνών με γυμνή θεά που περιστοιχίζεται από περιστέρια, καθώς και των πέντε άλλων με παράσταση τριμερούς ιερού με περιστέρια στη στέγη από τον ίδιο τάφο και από τον τάφο IV που χρονολογούνται στο τέλος της ΜΕ εποχής, παραμένει δυσεξήγητη, παρόλη την ερμηνεία του Shliemann και άλλων μεταγενεστέρων, και αυτό λόγω της πρωιμότητάς των.

16. Π. Φλουρέντζος, Η θεά με τα υψωμένα χέρια στην Ευρώπη και στην Ανατολική Μεσόγειο, στο περιοδικό «Κυπριακή Αρχαιολογία», Τόμος III, 1994, σελ. 90

17. V.E.G. Kenna, The seal use in Cyprus, BCH 91 (1967), 265, fig.4, 7a.